

УДК 94(477)“1930/1941”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.10>

РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙНИ СПРАВЕДЛИВІ ТА НЕСПРАВЕДЛИВІ

Нікітенко Костянтин,

доктор історичних наук, доцент,
декан факультету історії та теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-5801-6131

У статті досліджено особливості підготовки суспільства в СРСР до можливого воєнного конфлікту. Акцентовано на тому, що радянська пропаганда прагнула сформувати свій особливий погляд на інтерпретацію норм міжнародного права. Так, ані лідери країни, ані численні пропагандисти не заперечували можливості нападу на іншу країну. «Справедливою» визнавали війну, яка є «продовженням політики прогресивних, революційних класів», яка слугує «інтересам народу». А несправедлива – це та, яка розв'язана в інтересах капіталістів та експлуататорів. Питання, хто нападав, а хто захищався, у цьому контексті взагалі не мало виникати. Акценти було змінено принципово. Червона Армія буде вести війну за справу всього «прогресивного людства», проти «реакції, експлуатації, контрреволюції». Отже, будь-яка війна, хоча би де вона велася і хоча би хто її почав першим, з участю Червоної Армії в будь-якому варіанті априорі буде справедливою. Навіть у разі нападу СРСР на будь-яку країну війна буде аж ніяк не окупаційною, загарбницькою, а революційною і, більше того, – громадянською. Адже під час наступу Червоної Армії населення, а конкретні трудівники капіталістичних країн, будуть надавати їй цілковиту підтримку і допомогу. Так, головним завданням проголошували перетворення ізольованої революції на революцію всесвітню. Й. Сталін багаторазово підкреслював незрівнянну зацікавленість саме СРСР у здійсненні світової революції, адже це гарантовано убезпечило б країну від реставрації старих буржуазних порядків, допомогло б остаточно викоринити атавізми капіталізму і побудувати нарешті соціалізм-комунізм. Відповідно, Червону Армію трактували як «зброю визволення трудящих усіх країн». Доведено, що радянська пропаганда в міжвоєнний період була заснована на численних безпідставних класових штампях: очікуванні «світової революції», яка мала розпочатися у разі воєнної агресії; переконанні у «швидкій війні на чужій території»; свідомому заниженні воєнної спроможності потенційних противників тощо. Така воєнна доктрина дала змогу Й. Сталіну надзвичайно вільно поводитися з нормами міжнародного права й виступити разом зі своїм союзником А. Гітлером одним із паліїв Другої світової війни.

Ключові слова: Червона Армія, війна, пропаганда, світова революція, сталінізм.

Nikitenko Kostiantyn. Soviet propaganda on the eve of the Second World War: fair and unfair wars

The purpose of the article is to analyse the general trends and characteristic features of the organisation and efficiency of the USSR propaganda machine on the eve of the German attack. The author emphasises that Soviet propaganda sought to form its own special view of the interpretation of international law. Thus, neither the country's leaders nor numerous propagandists denied the possibility of an attack on another country. A «just» war was recognised as a «continuation of the policy of the progressive, revolutionary classes» that serves the «interests of the people». An unjust war is one that is unleashed in the interests of capitalists and exploiters. In this context, the question of who was attacking and who was defending should not have arisen at all. The emphasis was fundamentally changed. The Red Army would wage war for the cause of all «progressive humanity», against «reaction, exploitation, counter-revolution». Therefore, any war, no matter where it was fought and no matter who started it first, with the participation of the Red Army in any variant would be a priori just. Even if the USSR attacked any country, the war would not be an occupation or aggression, but a revolutionary and, moreover, civil war. After all, during the Red Army's offensive, the population, and specifically the workers of the capitalist countries, would give it full support and assistance. Thus, the main task was to transform an isolated revolution into a world revolution. J. Stalin repeatedly emphasised the incomparable interest of the USSR in the world revolution, as it would guarantee the country's protection from the restoration of the old bourgeois order, help to finally eradicate the atavisms of capitalism and build socialism-communism. Accordingly, the Red Army was interpreted as «a weapon of liberation for the workers of all countries».

It is proved that Soviet propaganda in the interwar period was based on numerous groundless class clichés: the expectation of a «world revolution» that was to begin in the event of military aggression; the belief in an «imminent war on foreign territory»; deliberate underestimation of the military capabilities of potential opponents, etc. Such a military doctrine allowed J. Stalin to treat the norms of international law extremely freely and, together with his ally A. Hitler, to become one of the arsonists of the Second World War.

Key words: Red army, war, propaganda, world revolution, Stalinism.

Ступінь готовності країни до війни складається з багатьох чинників. Поряд із суто військовими (кількість бійців регулярної армії, забезпеченість зброєю, її технічні характеристики тощо) не менш важливою є й загальна державна воєнна доктрина. Радянська пропаганда безперервно експлуатувала тезу про неминучість війни з «ворожим» капіталістичним оточенням. В умовах перших п'ятирічок, коли нереально завищені плани індустріалізації виснажили економіку країни, на дефіцит перетворилися навіть товари першої потреби, знов була запроваджена карткова система постачання, пропаганда неминучої війни набула гіпертрофованих форм. Вона давала змогу виправдовувати ігнорування людських потреб, формувала в суспільстві образ ворога, на діяльність якого можна було б списати всі «тимчасові» негаразди, а також постійний акцент на небезпеці збройного конфлікту давав змогу виправдати карально-репресивні заходи.

Прагнення зцементувати авторитарний режим в. путіна на росії призвело до того, що пропагандистські штампи, створені ще у сталінські часи, отримують нове життя. Немотивований напад на Україну в XXI ст. російські пропагандисти подають своєму суспільству як «вимушений» крок, боротьбу з «нацизмом» та не соромляться проводити прямі паралелі з «Великою Вітчизняною війною». Питання, хто напав, а хто захищається, у повній відповідності до канонів сталінської воєнної доктрини, сформованої ще в 1920–1930-ті роки, узагалі не має виникати. Історія має здатність повторюватися, тому тематика аналізу механізмів роботи пропаганди в тоталітарних/авторитарних суспільствах ще довго не втратить своєї актуальності.

Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій як Другої світової війни, так і підготовки до неї, свідчить про те, що порушена в статті проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. Це дослідження В. В'ятровича [4], М. Коваля [5], В. Косика [6], С. Кульчицького [7], Ф. Левітаса [8], В. Литвина [10; 11], О. Литовченко та Т. Литовченка [12], К. Нікітенка [14; 15], І. Патриляка та М. Боровика [17], авторського колективу за загальною редакцією Я. Примаченко [3], О. Реєнта та І. Коляди [19] та ін. Утім, тема аналізу механізмів роботи радянської пропаганди напередодні Другої світової війни є досить вузькоспеціалізованою, згадується лише фрагментарно, тому, на нашу думку, містить значний потенціал для вивчення. Так, спираючись на результати праць дослідників, автор з'ясовує малодосліджені проблеми теми.

Завдання – аналіз загальних тенденцій і характерних особливостей організації пропагандистської підготовки суспільства в СРСР до можливого воєнного конфлікту напередодні Другої світової війни.

Офіційна воєнна доктрина СРСР сформувалася вже на початку 1920-х років. Уважали, що в разі воєнного конфлікту для Радянського Союзу це буде швидка переможна наступальна війна, яка забезпечить остаточну перемогу світової революції. Нарком військових і морських справ М. Фрунзе був одним із перших її теоретиків. Він стверджував, що в принципі взагалі неможливо розвивати добросусідські стосунки між СРСР і «ворожим» йому капіталістичним оточенням. Тож вірогідність збройних конфліктів у майбутньому не просто була високою, а навіть цілком закономірною, зумовленою тенденціями історичного розвитку. Навіть не вірогідність, а неминучість. «Доки існує імперіалізм, – підкреслив В. Ленін у грудні 1920 р., виступаючи перед делегатами VIII Всеросійського з'їзду рад, – буде існувати й вірогідність збройних конфліктів у майбутньому». В. Ленін у тому ж грудневому виступі наголошував, що тільки «дурні і злочинці» можуть припустити, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному відношенні можуть виявитися наступальними» [9, с. 166]. Війна буде аж ніяк не окупаційною, загарбницькою, а революційною і, більше того, – громадянською. Адже під час наступу Червоної Армії населення, а конкретно трудівники капіталістичних країн, будуть надавати їй цілковиту підтримку і допомогу. Отже, головним завданням проголошувалося перетворення ізольованої революції на революцію всесвітню.

Й. Сталін теж багаторазово підкреслював пряму зацікавленість саме СРСР у здійсненні світової революції, адже це гарантовано убезпечило б країну від реставрації старих буржуазних порядків, допомогло б остаточно викоринити атакізми капіталізму і побудувати соціалізм-комунізм. Відповідно, Червону Армію трактували як «зброю визволення трудящих усіх країн».

Прихід до влади А. Гітлера започаткував у світовій історії нову сторінку. Радянське керівництво це зрозуміло одним із перших. Так, на XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. делегати детально проаналізували міжнародну ситуацію. Загострення обстановки на Далекому Сході внаслідок експансії Японії, реваншистські настрої в Німеччині, що посилювало напругу в Європі, а також вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй, милітаризація розвинених держав – усе це свідчило, що світ стоїть перед загрозою нової війни. «Явно йде до нової війни», – зробив висновок Сталін у своїй доповіді на з'їзді [22, с. 10].

Не виключав він і можливого нападу на СРСР, але катастрофи у цьому не вбачав, бо вважав, що після такої агресії народи в капіталістичних країнах одразу виступлять «проти своїх гнобителів». Ба

більше, Й. Сталін був переконаний, і саме це намагався донести до делегатів з'їзду, що війна проти СРСР поховає й остаточно доб'є саме капіталістичні держави: призведе до повної поразки нападників, до революції в низці країн Європи й Азії і до розгрому буржуазно-поміщицьких урядів цих країн. Швидка й повна перемога з мінімальним напруженням, практично все трудівники інших держав зроблять самі. Такі настрої домінували в суспільстві.

Надзвичайно важливою є теза, що радянська військова доктрина ніколи – ні за В. Леніна, ні за Й. Сталіна – не заперечувала можливості першого удару по іншій країні (у випадку з Фінляндією підступний напад цинічно назвали «контрударом»). Саме в такому наступальному дусі виховувалася Червона Армія. Розглянемо, для прикладу, статтю полкового комісара Осипова в часописі «Политучеба красноармейца» під промовистою назвою «Війни справедливі й несправедливі», яка вийшла у вересні 1939 р. [16, с. 19–27]. Публікацію можна назвати квінтесенцією сталінської подвійної моралі, прикладом псевдонаукового викривлення понять. Можна сказати, що пересічна стаття стала водночас пам'ятником епосі.

Автор її одразу переходив до справи й розтлумачував (цільова аудиторія публікації – бійці Червоної Армії), що війни у світі бувають двох типів: справедливі та несправедливі. Із цим важко не погодитися, твердження цілковито відповідає нормам міжнародного права. Утім, у демократичному світі все однозначно: якщо на країну напав агресор і вона борониться, то для неї війна буде справедливою, бо не вона розв'язала конфлікт, вона лише захищається. Відповідно, війна з боку країни-нападника, окупанта, порушника міждержавних договорів визнається несправедливою.

Однак полковий комісар мав своє бачення цієї проблеми. Він розтлумачував, що справедлива війна – це та, яка є «продовженням політики прогресивних, революційних класів», яка слугує «інтересам народу». А несправедлива – це та, яка розв'язана в інтересах капіталістів та експлуататорів. Питання, хто нападає, а хто захищається, узагалі не виникало. Акценти змінено принципово. Червона Армія буде вести війну за справу всього «прогресивного людства», проти «реакції, експлуатації, контрреволюції». Отже, будь-яка війна, хоч би де вона велася і хоч би хто її почав першим, з участю Червоної Армії у будь-якому варіанті априорі буде справедливою.

Комісар не відкидав і можливості завдання першого удару, тобто нападу Червоної Армії на сусідню державу. Політпрацівник засадничо позбавляв можливості опонувати його «теорії», зараховуючи собі в союзники «сам хід історичного процесу». Можна сказати, що комісар виступав лише ретранслятором, передвісником подій, які неминуче повинні були розгорнутися згідно із законами розвитку людства, сперечатися з якими марна річ. Отже, автор припускав, що хід історичного процесу може скластися так, що «робітничий клас змушений буде взяти на себе ініціативу військових дій». У статті немало таких сентенцій. Автор наголошував, що «наша принципово мирна політика» не дає права на відмову від «наступальних дій Червоної Армії у військово-стратегічному та оперативно-тактичному сенсі». Справжнім злочином не лише проти людства, а й проти самого історичного процесу може стати саме факт невтручання і ненападу Червоної Армії на міфічного потенційного «агресора». А якщо, як наголошував Й. Сталін, у нас капіталістичне оточення, а значить, вороги всі навколо, то цим «агресором» легко могла виявитися будь-яка країна [16, с. 19–27].

Офіційна пропаганда в Радянському Союзі використовувала всі можливості впливу на свідомість і навіть підсвідомість населення. Завдання ж агітаційної підготовки суспільства до такої близької «світової революції» і нової війни було одним із найголовніших. Унаслідок постійного піклування на найвищому рівні міцнішала й машина сталінської пропаганди. Так, у своєму виступі на XVIII з'їзді ВКП(б) у 1939 р. Сталін підкреслив необхідність створення одного керівного центру радянської пропаганди, об'єднання в ньому всіх існуючих структурних підрозділів.

Ініціатива вождя одразу знайшла своїх прихильників, і вже 3 серпня 1939 р. було утворено Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б). На це управління покладали функцію керівництва пропагандою й агітацією в країні, а також підготовку в теоретичному плані всієї маси радянського населення. Виховання в дусі відданості ідеям Леніна – Сталіна. Спочатку управління складалося лише з п'яти відділів: партійної пропаганди, марксистсько-ленінської підготовки кадрів, друку, агітації і культурно-просвітницьких установ. У штаті працювало лише 115 співробітників [15, с. 320]. Однак згодом ускладнилася структура і значно зросла кількість працівників.

Звісно, що армія й тут була «на передньому рубежі». Нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов підкреслював: «Потрібна вперта, гарно продумана робота над безперервним політичним, класовим, партійним шліфуванням кадрів армії» [15, с. 321]. Загальне керівництво таким «шліфуванням» армії контролювало Політичне управління РСЧА, яке було створено в 1929 р. У 1938 р. управління

реорганізовано: збільшилася кількість відділів до дев'яти: керівних партійних органів; партійної пропаганди, агітації і друку; культурно-просвітницької роботи; кадрів; політико-пропагандистської роботи в повітряних силах; політико-пропагандистської роботи у бронетанкових частинах; відділ роботи серед комсомольців; мобілізаційний і відділ забезпечення політпросвітмайном.

Пропаганда в армії мала свою потужну видавничу базу. Центральним друкованим органом була газета «Красная звезда». Окрім неї, видавали газети «На страже» і «Боевая подготовка». Наклади і періодичність виходу цих видань невинно зростали. Із 1939 р. газета «На страже», наприклад, почала виходити тричі на тиждень, а наклад «Красной звезды» и «Боевой подготовки» збільшився до 500–600 тис. примірників. Загалом наприкінці 1930-х років вихованням солдатів займалися 2 центральних, 16 окружних, 11 армійських, 3 корпусних і майже 600 газет з'єднань і навчальних закладів. Їх кількість щорічно збільшувалася: у 1938 р. друкували 13 щоденних армійських газет, а в 1941 р. – уже 17. Виходили друком і 11 військових журналів («Пропагандист и агитатор РККА», «Политучеба красноармейца» та ін.) [15, с. 321].

Агітатори і пропагандисти неухильно впроваджували в життя сталінську концепцію радянської воєнної доктрини. З їхньої подачі такої ж лінії послідовно дотримувалася і вся радянська пропагандистська машина. Її основними і непорушними постулатами стали: швидка війна на чужій території, переможна, – і трудящі капіталістичних країн одразу ж масово переходять на бік ЧА, тож війна для них перетворюється на громадянську. Відповідно, Червоній Армії відводили почесну й відповідальну місію – «допомоги» робітникам інших країн. Кожен, хто наважився би виступити проти такого оптимістичного бачення майбутньої війни, без перебільшення ризикував головою.

Теоретики і стратеги ЧА дуже добре зрозуміли головну лінію партії, що в СРСР було запорукою виживання. Максимальне прославлення ЧА і безмежне презирство та зневага до всіх інших армій світу. Неймовірно приниження їхньої боєздатності. Скажімо, учасник Другої світової війни В. Смирнов згадував: «Ще у 30-ті роки в початкових класах школи нам вчителька втовкмачувала, що «брати по класу», переодягнені у солдатські шинелі, силою зігнані капіталістами для війни із нами, не будуть воювати проти країни робітників і селян... Ця віра була і в Червоній Армії. На навчаннях перед війною один із «червоних» взяв у полон червоноармійця з групи «синіх» і привів до командира на допит. Той сказав: «Ну навіщо ти взяв його у полон? Якщо почнеться війна, солдати ворога будуть батальйонами переходити на наш бік, у нас буде багато «язиків» [20, с. 79].

Так створювалася і працювала теорія переможної війни на чужій території. Перед війною побачила світ книга М. Шпанова «Перший удар» (у ній він фантазував щодо можливої війни з Німеччиною). Автор за лічені хвилини знищив німецьку авіацію, лише за 30–45 хвилин одним нальотом радянської бомбардувальної авіації вивів із ладу всю німецьку військову промисловість, після чого німецький робітничий клас підняв масове повстання проти Гітлера. Червона ж Армія перейшла кордон Польщі й воювала виключно на чужій території. У підсумку всі військові операції Червоної Армії тривали лічені хвилини (приміром, останній ворожий літак із тієї армади, яка атакувала СРСР, був знищений лише через пів години, як прикордонники зафіксували порушення кордону) й закінчувалися тільки перемогами [24]. Ось така фантазія автора. Але фантазія, яка повністю відповідала офіційній воєнній доктрині, тож і була з прихильністю прийнята у видавництвах. Зауважимо, що книжку випустило Військове видавництво Наркомату оборони в навчальній серії «Бібліотека командира». Таку собі фантастику рекомендували як підручник для офіцерів.

Уперше окремі глави «Першого удару» надруковані в першому номері журналу «Знамя» за 1939 р., у якому «для підсилення» містилася й «фахова наукова думка» комбрига Ф. Чернишева з промовистою назвою «Блеф гітлерівської військової могутності». Радянський офіцер у цій статті розповідав про зубожіння робітників Німеччини, нечуване поширення страйкового руху, який уже повністю паралізував економіку, а також про величезну армію членів і симпатиків Комуністичної партії. Як наслідок: «моральний дух фашистських інтервентів не на висоті», «окремі частини залишилися майже без офіцерських кадрів», «у німецького війська відсутній вишкіл, необхідний для організації та здійснення маршів», «дезертирство... прийняло небувалі розміри в гітлерівській армії», «саботаж, псування продукції стали частим явищем, насамперед на військових підприємствах» тощо [23, с. 260–262].

Маємо яскравий приклад удалого співробітництва митців і фахівців. Фантазії письменника-публіциста були доповнені не менш фантастичними думками комбрига. Головну ідею повинні були зрозуміти навіть діти – Червона Армія найсильніша у світі. Тільки вона готова до будь-яких несподіванок, здатна знищувати армії та фронти за лічені хвилини. Агресія проти СРСР – «блеф» і самогубство.

Тож і виходило, що на довоєнних навчаннях червоноармійці щиро дивувалися: навіщо брати полонених, якщо в разі війни в нас і так будуть батальйони перебіжчиків. Варто наголосити на справжньому

культі такої наївності. Так, у 1941 р., на західних кордонах були розставлені плакати, звернені до «братів по класу»: «Стій! Тут країна робітників і селян. Не стріляй у братів-пролетарів!» [20, с. 79]. Таке нестримне бажання видавати бажане за дійсне було характерним, за невеликими винятками, для всієї країни. Згадаємо, приміром, як навіть вище керівництво уявляло собі війну з Фінляндією. М. Хрущов у своїх спогадах писав: «Достатньо гучно сказати їм (фінам. – *Авт.*), і все. А якщо не почують, то вистріляти з гармати, і фіни піднімуть руки, погодяться з нашими вимогами» [13, с. 100].

Такі настрої панували і в армії. Показово: керівництво розвідки Ленінградського військового округу напередодні війни з Фінляндією теж було переконане в тому, що «з перших днів білофіни побіжать, а в їхньому тилу буде хаос». Відповідно, інструктаж розвідників зводився до того, що вони повинні були «за допомогою радіо повідомляти про шляхи відступу фінської армії» [15, с. 329]. І тільки про відступ. Те, що фіни чинитимуть опір, командування навіть не припускало.

Усі ці уявлення виявилися абсолютно безпідставними. Як показало життя, фінські робітники зовсім не поспішали не лише підняти повстання проти своїх «капіталістів», а й навіть масово кидати зброю. Навпаки, солдати й офіцери героїчно захищали свою країну. Без сумніву, політичне і військове керівництво СРСР, зважаючи на програну війну, важкі втрати, а також серйозний удар по міжнародному іміджу держави, могло і повинно було зробити з фінської кампанії унікальні висновки. Адже Червона Армія під час бойових дій мала в рази більше солдатів та в десятки разів більше танків і літаків, ніж фінська. Планували, що така армада просто розчавить Фінляндію приблизно за десять діб (а то й значно швидше). Натомість війна тривала 105 днів, загинуло майже 130 тис радянських бійців, а це в понад п'ять разів більше, ніж утратили фіни, які свою країну таки відстояли. Ця війна повинна була б дати найцінніший досвід боротьби проти противника, який за деякими показниками мав перевагу в десятки, а то й сотні разів. Однак досвід радянсько-фінського протистояння переконав у тому, що кількість – це ще далеко не гарантія перемоги.

Утім, висновків із програної фінської війни зроблено не було. Абсолютно ігноруючи реальність, пропагандисти продовжували безпідставно стверджувати все те саме: «негайне повстання проти експлуататорів», «іноземні робітники за великий капітал воювати не будуть» тощо. Такі думки були практично єдиною державною точкою зору. Наприклад, за два місяці до нападу А. Гітлера на СРСР академік Є. Варга переконував слухачів військово-політичної академії, що в разі агресії пролетаріат Німеччини (і взагалі будь-якої капіталістичної країни) миттєво підніметься на «світову революцію», а отже, і війни як такої, звісно, не буде [21, с. 77]. Ось така лекція. Такі переконання були в академіків. Так виховували командний склад.

Серед вищого армійського керівництва фактично відбувалося негласне змагання, хто краще похвалить Червону Армію, яка розвивалася під керівництвом Й. Сталіна. Очевидно, що реальну ситуацію до уваги не брали. Приміром, командарм Г. Штерн на нараді комскладу ЧА проголосив, що у будь-якій війні ворогам доведеться заплатити велику ціну за протистояння з ЧА, кожен убитий боєць ворожій армії обійдеться у 10 солдатів (так і залишилося невідомим, на які факти або розрахунки спирався командарм, називаючи це число). Безперечно, це були голі й грубі фіміама, але надзвичайно приємні вищому керівництву, тому інші воєначальники, присутні на цій нараді, мабуть, зрозуміли, що втратили хорошу нагоду вислужитися, нічим при цьому особливо не ризикуючи. Нарком К. Ворошилов зорієнтувався першим і поспішив заявити: «Десяти мало – двадцяти!». Фактично він використав «подачу» Штерна і навіть переграв його. Тому нічого не залишалось, як поплескати в долоні і попрохати занести ці слова до протоколу [5, с. 38].

Теоретики і академіки змагалися між собою, співаючи дифірамби максимально послабленій репресіями армії, яка вимагала негайного переозброєння та розроблення нових стратегій ведення сучасної війни. Виникали абсолютно нічим не підкріплені теорії щодо безпрецедентних переваг ЧА і в обороні, і в нападі. Радянське керівництво максимально занижувало воєнну спроможність потенційних противників. Скажімо, наголошуючи, що одна дивізія ЧА в обороні здатна легко розбити дві-три ворожих [18, с. 46].

Секретар ЦК ВКП(б) О. Щербаков 2 червня 1941 р., виступаючи перед партактивом Москви, вихвалявся: «Наша Червона Армія готова до будь-яких несподіванок». «Всесоюзний староста» М. Калінін теж за кілька тижнів до нападу Німеччини, виступаючи в одній із військових академій, переконував слухачів: «Чим швидше німці нападуть на нас, тим скоріше ми зламаємо їм шию» [5, с. 43].

Навіть із початком бойових дій для багатьох воєначальників протверезіння так і не настало. Нищівні поразки на фронтах, загибель тисяч бійців, швидке просування німців – навіть ці реальні факти не змогли переконати вихованців сталінської школи. Так, на засіданні військової ради Південно-Західного

фронту 23 червня 1941 р. обговорювали питання подальших бойових дій. Москва наполягала: «Наступати!». Начальник штабу фронту генерал-лейтенант М. Пуркаєв зазначив, що завдання виконати неможливо, натомість він пропонував реально дивитися на речі й зосередитися на обороні. Це викликало серйозне обурення члена військової ради фронту комісара М. Вашугіна: «А ви подумали, яку моральну шкоду нанесе той факт, що ми, хто виховував Червону Армію у високому наступальному дусі, з перших днів перейдемо до пасивної оборони?». Переконавання в неминучості «швидкої війни на чужій території» стало смертельним для цього офіцера. Він не зміг винести катастрофи початку війни. Так і не дочекавшись ні «світової революції», ні «батальйонів перебіжчиків» із німецького боку, а натомість побачивши на власні очі, як відступає ЧА, як провалюються навіть оборонні операції, М. Вашугін наприкінці червня 1941 р. покінчив життя самогубством [1, с. 113, 147].

Зауважимо, що, незважаючи на факти, радянська пропаганда й надалі робила спроби експлуатувати перевірені часом тези. Так, газета «Правда» 9 серпня 1941 р. присвятила окрему статтю моральному духові німецьких солдатів. Як наголошували кореспонденти, «у німецькій армії сильні антивоєнні настрої, небажання воювати. Це підтверджують численні заяви полонених і перебіжчиків, які в один голос стверджують, що воюють лише через страх перед жорстокими репресіями». Для переконливості в тексті були й «свідчення» німецьких полонених. Так, єфрейтор 24-го піхотного полку 21-ї дивізії Фріц Ріндок нібито стверджував: «Солдати воювати не хочуть, але їх змушують. Були спроби перебігти на бік Червоної Армії, але тих, хто це спробував, розстрілювали». Єфрейтора підтримав і офіцер, старший лейтенант Шмідт, який був «змушений визнати, що моральний дух армії невисокий. Солдати воювати не хочуть... їх змушують» [2, с. 4].

Оптимістичну картину малювали радянські кореспонденти: приречена, розкладена німецька армія, солдати якої нізащо не хочуть воювати і тільки й думають, як би перебігти на бік Червоної Армії. Зауважимо, що на той час «приречені німці» вже окупували Ковель, Луцьк, Рівне, Дубно, Львів, Бердичів, Житомир та багато інших великих і малих населених пунктів.

Таким чином, радянська пропаганда прагнула сформулювати свій особливий погляд на інтерпретацію норм міжнародного права. Так, ані лідери країни, ані численні пропагандисти не заперечували можливості нападу на іншу країну. «Справедливою» визнавали війну, яка є «продовженням політики прогресивних, революційних класів», яка слугує «інтересам народу». А несправедлива – це та, яка розв'язана в інтересах капіталістів та експлуататорів. Питання, хто нападав, а хто захищався, у даному контексті взагалі не мало виникати. Акценти було змінено принципово. Червона Армія буде вести війну за справу всього «прогресивного людства», проти «реакції, експлуатації, контрреволюції». Отже, будь-яка війна, хоч би де вона велася і хоч би хто її почав першим, з участю Червоної Армії в будь-якому варіанті апріорі буде справедливою.

Доведено, що радянська пропаганда в міжвоєнний період була заснована на численних безпідставних класових штампах: очікуванні «світової революції», яка мала розпочатися у разі воєнної агресії; переконанні у «швидкій війні на чужій території»; свідомому заниженні воєнної спроможності потенційних противників тощо. Така воєнна доктрина дала змогу Й. Сталіну надзвичайно вільно поводитися з нормами міжнародного права й виступити разом зі своїм союзником А. Гітлером одним із паліїв Другої світової війни.

Література:

1. Баграмян И.Х. Так начиналась война. Киев : Политиздат Украины, 1984. 493 с.
2. Борисов Е., Селезнев К. Фашистский солдат. *Правда*, 1941. 9 августа.
3. Від Рейхстагу до Івдзими. *У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій* / В. В'ятрович та ін. ; за заг. ред. Я. Примаченко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
4. В'ятрович В. Війна і міф. *Невідома Друга світова*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
5. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : НТШ, 1993. 658 с.
7. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
8. Левітас Ф.Л. Друга світова війна: український вимір. Київ : Наш час, 2012. 272 с.
9. Ленін В.І. Заключне слово по доповіді Всеросійського ЦВК і РНК про зовнішню і внутрішню політику 23 грудня. *Повне зібрання творів*. 1974. Т. 42. С. 165–170.
10. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ : Альтернативи, 2003. 512 с.
11. Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Лі-Терра, 2004. 464 с.
12. Литовченко О., Литовченко Т. Книга Спустошення. 1939–1945. Від війни до війни. Харків : Фоліо, 2018. 219 с.
13. Мемуари Никити Сергеевича Хрущова. *Вопросы истории*. 1990. № 7. С. 75–106.
14. Нікітенко К. 1941 – злочин і покарання: причини поразок Червоної Армії. Історичне розслідування. Львів : Triada plus, 2014. 248 с.

15. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів : Левада, 2017. 604 с.
16. Осипов Н. Войны справедливые и несправедливые. *Политучеба красноармейца*. 1939. № 17. С. 19–27.
17. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ ; Ніжин : Лисенко М., 2010. 590 с.
18. Перечнев Ю.Г. О некоторых проблемах подготовки страны и Вооруженных сил к отражению фашистской агрессии. *Военно-исторический журнал*. 1988. № 4. С. 42–50.
19. Реєнт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії. Київ : Школа, 2004. 542 с.
20. Самсонов А.М. Знать и помнить. Москва : Политиздат, 1989. 368 с.
21. Семененко В.И., Радченко Л.А. Великая Отечественная война: как это было... Харьков : Клуб семейного досуга, 2008. 416 с.
22. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва : Партиздат, 1934. 716 с.
23. Чернышев Ф. Блэф гитлеровского военного могущества. *Знамя*. 1939. № 1. С. 251–267.
24. Шпанов Н. Первый удар (Повесть о будущей войне). *Знамя*. 1939. № 1. С. 14–122.